

УДК 930.221 : 081 (477.4)

ЕКСЦЕНТРИЧНИЙ ПОБУТ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ 30-х рр. XIX ст. ЯК ВИЯВ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ

Юрій Земський

Хмельницький національний університет
Україна, 29016, м. Хмельницький, вул. Інститутська, 11
e-mail: yury_zemsky@ukr.net

З приєднанням Українського Правобережжя до Російської імперії – зауважував свого часу Володимир Антонович – самовладні права польської аристократії зовсім не зменшилися, навпаки, вона отримала суттєвий захист від адміністрації та військової сили російської держави, а отже загроза будь-якої української гайдамаччини зникла повністю, а як наслідок – прибутки маєтків стрімко зросли в десять і більше разів [1, с. 31-32; 15, арк. 30-31]. Тож місце це давнє соціальне протистояння, загострене національними відмінностями (селянин-українець – землевласник-поляк), жодним чином не змінилося, а лише ускладнилося появою третьої сили – російської адміністрації. Водночас, у відносинах із поляками російська влада мала повне соціальне порозуміння лише із землевласниками, натомість із безземельною польською шляхтою – якої тут було десятки тисяч – досить швидко було розв'язано справжню війну. Увесь драматизм цієї боротьби на знищення безземельної шляхти – «гербової гололи» – ґрунтовно розкрив Даніель Бовуа у трилогії з історії російсько-польських взаємин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – впродовж XIX ст. [2; 3; 4]

У світоуявленні росіян знатність певної особи чи роду безпосередньо узалежнювалася двома ознаками – землеволодінням і службою державі, і ці обидві прикмети між собою взаємно пов'язувалися. Водночас це складало фундаментальну відмінність від світоуявлення польських землевласників, які, навпаки, «прямопропорційно» розмірам своїх багатств прагнули уникати будь-якої служби державі, тим більше, що вона була не їхньою. Заможні поляки прагнули зазвичай вдовольнитися своїми ставними інтересами, не вступаючи у будь-які конфлікти з імперською владою. Особливо показовим їхній страх за своє багатство став проявлятися після «живих» прикладів долі тих, хто виявив непокірність у драматичних подіях Листопадового повстання 1830-31 рр. або у «змові Шимона Конарського» 1839 р.

Для порозуміння з новою (російською) владою слугували й укази Катерини II, які вона видала разом із приєднанням Українського Правобережжя, гарантувавши польській еліті збереження всіх прав – як юридичних, так і майнових. Це була для імперії вже давно традиційна тактика. Імперія потребувала вірогідних слуг на нових набутих територіях, а відтак щедро винагороджувала «кращих із кращих», хто «вмів» себе належно показати. Такі імена як брати Адам і Костянтин Чарторийські, Францішек Браніцький, Северин Жевуський, Антоній і Борис (батько й син) Четвертинські, Юзеф Іллінський, брати Ян і Северин Потоцькі є іменами впливових польських вельмож при російському дворі, які зуміли зберегти та примножити свої статки у нових умовах, дарма, що почасти ціною зречення від них самих поляків. Імперія, таким чином, прагнула «купити» польську еліту і в такий спосіб мирно та тихо «легалізувати» свої права на колишніх землях Речі Посполитої.

Однак, особливістю Правобережжя України було те, що окрім традиційно не надто чисельних надбагатих магнатів і середнього рівня заможності землевласників тут було значне число малоземельних і просто величезна кількість безземельних шляхтичів. За підрахунками Даніеля Бовуа у другій половині XIX ст. у Правобережній Україні із числа польських землевласників близько 200 родин володіли більше як по тисячі душ кріпаків (а отже, їх можна віднести до числа магнатів), близько 3 тисяч родин мали понад 100 кріпаків (за російськими уявленнями це була межа-критерій легітимності землевласника-поміщика), ще близько 6,5 тисяч родин мали менше як по 100 кріпаків (причому, більшість з них володіли до десяти душ кріпаків); 60 тис. зовсім їх не мали й обробляли землю власними руками. Водночас 370 тисяч шляхтичів взагалі не мали землі і саме їх російська влада упродовж першої половини XIX ст. декласувала, позбавивши шляхетства та перевівши у податні верстви [4, с. 205, 207, 253, 333, 342, 346-351, 383-387].

Ведучи свою генеалогію ще з князівських часів, коли в умовах постійної татарської небезпеки потрібне було велике число озброєних, тобто військових, а отже, і вільних людей, в умовах поширення на українські землі польської влади весь цей місцевий (тобто український) люд лицарського стану зберіг упривілейований статус, ставши шляхтою службовою (у XVIII ст. найчастіше їх називали чиншовою шляхтою). Польські магнати, вибудовуючи в Україні свої приватні «королівства», надзвичайно потребували у власних маєтках (та і поза ними) таких чиншовиків, які були запорукою забезпечення порядку, порозуміння та гармонії у відносинах з місцевим українським селянством. Адже польські землевласники постійно відчували, що перебувають в оточенні людей іншої віри та культури, які досить часто виявляли ще й дух непокори. Отже, ця дрібна шляхта – переважно українці за своїм походженням – жила цілковито з ласки багатіїв під їхньою опікою, орендуючи, і часто власноруч обробляючи, клопоть землі, мешкаючи у хатині, що не завжди їм належала та виконуючи в угоду своєму «патрону» різні дрібні функції, які, однак, дозволяли цій «гербовій голоті» зберігати почуття власної гідності, оскільки, попри свою малу заможність, вони належали до вільних людей. Це підносило їхню гідність, яка була часто чи не єдиним скарбом.

Польські землевласники, особливо магнати, ставилися з погордою до чиншовиків, але водночас мали й потребу у них як агентах-посередниках у стосунках з підневільним людом – українським селянством, тим більше, що ці посередники розуміли та цінували світ спільних шляхетських цінностей та ідеалів. Тож заможні пани за часів Речі Посполитої прагнули притягнути до себе якомога більше число такої безземельної, дрібної шляхти. Існував навіть певний перелік найменування окремих форм залежності цієї шляхти: зокрема, тих, що брали в оренду панську землю (понад чиншовий наділ) називали «державцями»; хто надавав пану гроші у борг, а за це користувався його землею – називали «заставниками»; ті, що виконували різні службові обов'язки у панському помісті – «офіціалісти»; а ще були «печеняржі» – що з ласки пана жили на його дворі та вважалися компаньйонами; а також «дворжани» – юні паничі, що за домовленістю батьків із магнатом і з ласки останнього жили при дворі, аби набратися «польору», тобто для засвоєння манер аристократичного, панського світу [8, с. 232]. Назагал таку шляхту називали «чиншовою» (через сплачуваний нею чинш, тобто податок за без-

трокове, спадкове користування землею), або ж називали зверхньо та зневажливо – «ходачковою» (бо ці злиденні шляхтичі–«пани» мусили ходити своїми ногами, за відсутності власних коней).

Потреба великого землевласника у значній чисельності такої шляхти у часи Речі Посполитої обумовлювалася ще й тим, що усі ці люди виступали як своєрідна партія підтримки цього пана на сеймиках і сеймах, куди він їх доставляв і тим самим забезпечував вирішення там своїх питань. Однак із послабленням вже наприкінці XVIII ст. загрози з боку української гайдамаччини, що відбулося внаслідок зростання російської військової присутності у Правобережній Україні, навіть польські магнати почали розуміти чиншову шляхту як небезпечний «пролетаріат», а отже, у самому середовищі польського панівного світу відбувся розкол і відчуження мас «гербової голоти».

Даніель Бовуа наводить красномовний документ – свідчення зміни ставлення до чиншової шляхти серед заможних землевласників, які у гонитві за прибутками хотіли прогнати дрібну шляхту з її клаптів землі, запровадити там панщину і тим самим виявляли інтерес до позбавлення їх свободи. Вже у 1792 р. убогі подільські шляхтичі скаржилися до Сейму на свою долю (документ підписано 82 особами) та заявляли, що «готові діяти за наказом і найпершим знаком Найяснішої Речі Посполитої, але що можуть зробити, засипані попелом невольництва?... Волаємо до вас із плачем, Найясніші Стани Речі Посполитої, змилюйтеся над своєю зубожілою братією, надайте їй свою протекцію, не дайте їй занепасти, не дайте їй нищити, і вона стане найміцнішою опорою вітчизни... Нехай зволють Найясніші Стани зауважити, як багато шляхтичів-поляків, що втратили свою власність через зловживання панів, розкидано по різних чужоземних краях; з цього для вітчизни діється немала шкода, але коли вони дізнаються про милосердя до шляхти, то з радістю повернуться до своєї вітчизни й, отримавши разом із нами милосердя, молитимуться Богові за Найяснішого Монарха та Найяснішу Річ Посполиту, віддадуть їй своє життя і проллють за неї кров» [3, с. 63-64].

Отже, у самому середовищі польської упривілейованої верстви з'явилося внутрішнє відторгнення шляхетської бідноти. Так, Фелікс Потоцький у 1802 р. прогнав зі своєї землі на Уманщині шляхтичів-чиншовиків, зрівнявши їхні домівки із землею, аби вони не мали куди повернутися. Його приклад наслідувала родина Браницьких у маєтностях навколо Білої Церк-

ви. А Радзивілли навіть письмово заявили у 1810 р., що шляхетська біднота в їхніх маєтностях навколо Слуцька буде зведена до рівня селян, із накладенням подушного податку й обов'язком постачання рекрутів царю. Власне, ця ж норма потрапила до «Закону про сеймики», який було включено у Конституцію 3 травня 1791 р., а згодом продубльовано у конституціях Варшавського королівства та Конгресового королівства: «Безземельна шляхта не може ні обиратися, ні володіти виборчим правом» [2, с. 143-145].

Тож декласація зубожілої шляхти розпочалася ще у XVIII ст. зусиллями польської аристократії в умовах останніх десятиліть існування Речі Посполитої. Сучасний дослідник проблем генеалогії Правобережної шляхти Євген Чернецький на підставі аналізу «ревізських сказок» і «сповідальних розписів» доводить, що ці масові джерела кінця XVIII – початку XIX ст. фіксують серед кріпаків чимало колишніх шляхтичів [16, с. 3-9]. Причому, із втратою шляхетських прав такі роди втрачали поступово і свої шляхетські прізвища. «Аналіз родового складу парафіян православних церков Білої Церкви за 1799-1837 рр., – пише Є. Чернецький, – зафіксував наступний масовий сюжет: містечкові посполиті частіше фігурують під своїм новим прізвищем чи прізвиськом і лише іноді виступають під своїм родовим прізвищем. Так, ми зустрічаємо Ткачів-Ткаченків, які іноді називаються Миргородськими, Рудів-Руденків, які насправді є Винарськими герба Тромби тощо. Приклад Швеців-Шевченків з Керелівки, які насправді є Грушевськими... є, вважаємо, класичною ілюстрацією до історії економічної декласації» [17, с. 41-42] (не випадково один із перших біографів Тараса Шевченка, активний учасник громадського руху на Полтавщині 60-х рр. XIX ст., Олександр Кониський назвав свою працю подвійним прізвищем Тараса Григоровича: «Тарас Шевченко-Грушівський» [7]).

Процес декласації зубожілої шляхти максимально наближав їхнє життя до умов життя селянства, а тому, навіть, якщо такі шляхтичі етнічно мали польське походження, то їхня етнічна та культурна відмінність через кілька поколінь на побутовому рівні втрачалася. Відсоткове співвідношення шляхти українського, польського чи іноетнічного походження є окремою недослідженою проблемою. Звісно, що, до певної міри, індикатором етнічної належності може слугувати найконсервативніша риса особистісної тотожності – віровизнання. Оскільки, навіть засвоюючи традиції, мову та побут у процесі злиття із українським селянст-

вом, колишні шляхтичі, поляки за походженням, зберігали, зазвичай, римо-католицький обряд, тоді як українська за етнічним походженням зубожіла шляхта залишалася у греко-католицькому чи православному віросповіданні, або поверталася у православ'я разом із руйнацією російською імперською владою греко-католицької конфесії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Саме та обставина, що безземельні та мало-земельні шляхтичі значною чисельністю були за походженням руськими (українцями), за віровизнанням були греко-католиками чи православними, а за способом життя щодали все менше відрізнялися від українського селянства – усе це у сукупності полегшувало заможним польським землевласникам зрікатися станового побратимства зі злиденною шляхетською голотою. Зрештою, загальна політика російської влади також провокувала поглиблення внутрішньо-ворожих стосунків у середовищі польського шляхетського стану. Адже росіяни загалом толерантно ставилися до заможних землевласників, за умови їхньої політичної лояльності і, водночас, абсолютно не сприймали чиншників, які, претендуючи на шляхетську гідність, змушені були заробляти на життя власною працею. Шляхетське почуття власної гідності за умов відсутності майна, і, щонайперше, землеволодіння, трактувалося у Російській імперії не інакше як зухвальством. На думку росіян саме ці люди були найзапеклішими поборниками повернення польської незалежності, саме вони були вибуховою силою. Отже, не лише матеріальні статки, але й етнічне походження та віровизнання стали чинниками, які поглиблювали диференціацію шляхетства Правобережжя, попри, здавалося б, її станове єднання на основі спільної річпосполитської історично-культурної та правової спадщини.

У такій суспільно-політичній атмосфері, що панувала в Українському Правобережжі після приєднання до Російської імперії серед польської заможної шляхти, утверджувалися найгірші риси обивательського життя – повна байдужість до всього, що відбувалося поза межами «світу власної маєтності», або ж, навпаки, – відбувався лицемірний та улесливий пошук засобів зблизитися із російською адміністрацією, увійти у довіру чиновників, старання досягти виборних посад тощо. Цих підлабузників називали «суспільними слимаками, які підлилися перед владою, що безоглядно всіх топтала...» [11, с. 210].

Засуджуючим спротивом такому обивательському життю шляхти, а заразом стихійною

опозицією до політики російської влади, можна назвати появу серед середньозаможного панства в Українському Правобережжі у 30-х роках XIX ст. руху балагулів. Більшість дослідників XIX – початку XX ст., які зверталися до розгляду цього явища, досить скептично, і навіть іронічно, зазвичай, оцінювали балагульство. Павло Чубинський, Кость Михальчук, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Гнатюк, покликаючись, у тому числі, на польських мемуаристів, істориків, літераторів, називали балагульство виявом панської розпусти, неробства й інтелектуальної простоти [8; 6; 10; 5]. Але, разом з тим, це був спротив аристократизму та французоманії, що перед тим утвердилися серед польської шляхти, а ще важливіше те, що балагульщина стала виявом того загального романтичного духу, що охопив всю Європу та був спрямований на возвеличення минулого та піднесення значення простонародної культури, вивчення «душі народу» через його усну творчість. У цьому вбачався прояв патріотичних почуттів [10, с. 118, 131].

Тривалість побутування балагульщини визначають по-різному. На думку В. Гнатюка, приміром, її появу слід пов'язувати із розгромом повстання 1830-31 рр., а занепад цього явища відбувся вже на початку 1840-х років [5, с. 276]. Поширення охопило досить значну територію Правобережжя, а своєрідними центрами балагульського руху вважалися Бердичів, Житомир, Сквиря, Махнівська, Липовець, Літин, Любар, Троща, Остропіль [5, с. 276]. Іван Франко, переказуючи публікацію ксьондза Валеріана Калінки у Паризькому часописі «Wiadomości Polskie» від 1859 р. писав, що у таких малих містечках як Пиків, Уланів, Калинівська, які майже невідомі географам, буває по 4-5 ярмарків на рік, а як випадає великий ярмарок у Меджибожі на Водохрещі, у Балті на Зелені свята, або у Бердичеві на Онуфрія – тоді вже збирається на них величезна сила балагульської молоді [10, с. 124]. Саме ярмарки були головним місцем прояву балагульської культури. Галасливе гуляння, пиятика, «братання» з селянами та «панібратські» з ними стосунки – такими були їх прикмети, а ще – підкреслена нехоть до розкошів, простота з елементами цинізму у зовнішності й у побуті та переслідування тих, хто вів «класично обивательське» життя.

Володимир Гнатюк змалював типовий портрет балагула: пристаючи до руху, потрібно було мати коней і хортів, оскільки перегони та полювання вважалися за головну справу. Бричкою, що звалася натичанкою керував сам пан. Одягався у сукняну свиту, викроєну по-

козацьки, у шаровари, або рейтузи, підшиті шкірою, у шкіряному кашкетіку, взимку – в короткому кошуку й у баранячій шапці, як у місцевих селян, підперезаний черкеським поясом, оздобленим під срібло, в руках плетена нагайка, а в зубах коротка люлька. Коней впрягали, попри звичайну традицію, обов'язково різної масті і чим дивнішими були масті, тим вважалося за краще. Особлива любов до шкіряних речей в одязі дала балагулам ще одну назву – «шкоркові», або «скуржани» [5, с. 274-275].

Назагал, балагульство викликало осуд серед польської заможної шляхти, а особливо серед її аристократичних (магнатських) кіл. Однак і тут були винятки. Так, напровесні 1846 р. (документ не має точнішого датування) генерал-губернатору, ймовірно, чиновник з особливих доручень анонімно доповів, що від немирівських євреїв довідався про зібрання у містечку на католицькій масляній великій кількості балагульської молоді, і всією цією... (тут автор брутально обізвав балагулів) ніби керував граф Костянтин Потоцький, який числиться на службі у гусарах, але постійно проживає вдома, або у Ситківцях Липовецького повіту, або у містечку Печорі Брацлавського повіту. Він щедро поїв балагулів шампанським і всі вони проводили час в азартних іграх [14, арк. 15-15зв.].

Згодом, поручику гусарського полку графу К. Потоцькому довелося виправдовуватися перед своїм командиром князем І. Васильчиковим (лист датований 14 квітня 1846 р.). Він визнавав, що брав участь у танцювальних вечорах у Немирові аж тричі, але там, окрім осіб, що за способом думки та характером заслуговують поваги, інших не знав. До жодного товариства, не лише балагулів, а й будь-яких інших, за обов'язком честі, присяги та переконань він не належить, а якщо хто і звів на нього наклеп, то був би щасливим, аби щодо цього було проведено самий суворий і справедливий розшук [14, арк. 34, 53-53зв.].

Іван Франко, котрий був одним із перших українців-дослідників явища балагульства, висловив припущення, що ймовірно першою літературною реакцією поляків була книга Генріка Ржевуського, що вийшла друком вже у 1841 р., де автор назвав балагульство «сумішню кількох незграбних прийомів старої польської балаканини, двірської козаччини, татарської хвацькості та єврейського шахрайства» [10, с. 123]. Закономірною та природною реакцією на гноблення та погроми, які запанували у Правобережжі після повстання 1831 р., назвав балагульщину Ю. Дунін-Карвіцький, однак, і він вважав вплив, що справляє цей рух на

шляхетську молодь, надзвичайно шкідливим [10, с. 124].

Були серед польських оцінок також і поодинокі схвальні характеристики балагульства і, навіть, романтично гіперболізовані. Так, Адам Чарторийський бачив у «спартанських» звичаях балагулів своєрідну школу виховання тих якостей, які потрібні будуть для майбутніх випробувань [6, с. 238]. Подібним чином Стефан Буцинський відкрив у цьому русі своєрідну форму конспірації поляків у підготовці до серйозної боротьби із російською владою. На його думку, балагульщина мала за мету здійснити емансипацію селян і піднести серед них освіту. Завдячуючи їй, шляхта позбулася апатії та долала егоїзм, які проникали у шляхетські ряди після розгрому Листопадового повстання. Потрібно було знайти таку форму роботи, яка б не викликала підозр, а разом з тим, дозволила б легко спілкуватися у своєму середовищі, перевозити емісарів, доставляти папери. Тож людей, що взялися до всіх цих справ, і було жартома прозвано «балагулами». Вони ж самозречено позбувалися розкошів, дорогого вбрання, карет, добрих страв, навіть вина, прагнучи якнайбільшого зближення з народом і морально впливаючи на всіх, хто погано поведився із селянами [10, с. 127-128]. Така патріотична легенда С. Буцинського, каже І. Франко, не більше як легенда, особливо зважаючи, що він намагався пов'язати цей «законспірований» рух зі справою Шимона Конарського буцімто балагульщина й була «вигадана» задля реалізації цієї справи [10, с. 127-128].

Насправді, рух Ш. Конарського був за своїм ідейним змістом надзвичайно близьким до «балагульської моди», адже прибувши на Волинь, він пропагував ідею незалежності Польщі на основі союзу шляхти із селянством, однак саме тому його мало розуміли і сприймали навіть з острахом. Тож значних успіхів у налагодженні конспіративного руху Ш. Конарському не вдалося досягти. Їдучи емісаром у Російську імперію він і уявляти не міг інертності й навіть ворожості з якою зустріла його місцева шляхта. Його демократична орієнтація, яка зневажала аристократію, проголошуючи: «нема демократів, нема аристократів – усі ми поляки!», а тим більше, його заклики із заохоченням до союзу з селянством – лякали Правобережне панство [4, с. 324-326].

Проте, Дмитро Бібіков, який саме у той час розгортав свою бурхливу діяльність на посаді генерал-губернатора, використав цю справу, аби, «викривши» роздуто величезну мережу «змовників» у Правобережжі, розв'язати собі

руки задля встановлення тут бажаного режиму. Арешти «підозрілих осіб» і конфіскації їхніх маєтків не лише «піднесли авторитет» управителя краю, але й дозволили досить збагатитися [4, с. 328-330; 11, с. 205-206]. Пошук «змовників», викриття «бунтівників», упередження «зловмисників», а отже постійне підтримування страху серед населення краю – стали способом правління, що було запроваджене генерал-губернатором і реалізоване на всіх щаблях підпорядкованої йому ієрархії. Тож і зовнішньо безневинний, «оперетковий», здавалося б, рух балагулів також опинився у полі особливої уваги.

Демонструючи свою запобіжну обачність, Дмитро Бібіков доповідав про свої розпорядження військовому міністру генерал-ад'ютанту Олександру Бенкендорфу у серпні 1838 р. наступне: «Наприкінці червня до мене дійшла інформація, що в околицях Бердичева із кількох поміщиків склалося товариство під назвою скуржани-балагули... носять шкіряні панталони, через що і називаються скуржани, мають особливі кільця, гудзики, в розмові послуговуються дивними виразами, наприклад, дружину називають трубкою, дітей грішми і вирізняються різними непристойними, особливо в присутності жінок, жартами. Хоча не виявлено, щоб товариство це, якщо так можна назвати кількох нероб зухвальців, з'єднаних разом бажаннями чинити різні глупства, являло собою щось особливе і немає прямих підстав вживати жорстких заходів. Тим більше, що більшість із місцевих дворян, що користуються великим впливом, з презирством і насмішкою відгукуються про цих скуржан, але оскільки такий рух не можна терпіти і у зв'язку з очікуванням чергового ярмарку, на яких вони, зазвичай, збираються, я викликав їх у губернські міста, згідно з місцем проживання, і передав їх суворому нагляду поліції. А крім того, доручив розвідати, чи не має це товариство зв'язків з тими таємними товариствами, які створював Конарський і чи не втаємничує в собі якихось політичних першопочатківців...» [12, арк. 48-49].

Факт «презирливого та насмішкуватого» ставлення до скуржан з боку «впливового місцевого дворянства» дещо заспокоював Д. Бібікова щодо ймовірної їх небезпечності. Це важливо, бо в іншому документі, балагулів характеризували як «людей, які займаються кіннями, полюваннями, перебуваннями на ярмарках і хорошим ставленням до простої шляхти та селян» [13, арк. 39], і саме це викликало занепокоєння. Тож генерал-губернатор дав розпорядження цивільним губернаторам краю «вжити

жорстких заходів для викриття справжніх цілей та намірів балагулів і того напружання, який вони дають народу і неродовитій шляхті» [13, арк. 40].

Ті, хто вивчав цю проблему – чиновники з особливих доручень, чини поліції, губернатори – у душі бібіковської політики, не називаючи, почасти, конкретних фактів, висловлювали щодо балагульства, зазвичай, підозрілість. Так, один із чиновників, дійшов висновку, що створення цього товариства «ініційоване з-за кордону, а саме з Галичини, метою ж їх діяльності є підготувати дворян і згуртувати простий народ так, щоб з часом, створивши формальну єдність можна було використати їх у відповідності до своїх намірів», але далі він і заспокоював: «Думкою всього дворянства, яке дивиться на їхні [балагулів. – Ю.З.] вчинки, є ніщо інше, як те, що вони, сіючи невдоволення та хвилювання, бажають довести всіх дворян до остаточного нещастя і замість допомоги, нехтують ними, не приймаючи в жодне благородне зібрання» [12, арк. 83-83зв.]. В іншому випадку, таємний агент доповідав, що «вони [балагули. – Ю.З.] прагнуть показати в очах старших своїх патріотів і патріоток любов до всього польського та ненависть до всього русського, але не тому, що вони насправді істинні патріоти Польщі, а лише аби тільки сподобатися їм». А далі, як резюме: «До честі поляків, треба сказати, що серед них є ще люди, які усвідомлюють, що для блага їхніх дітей необхідно, щоб уряд суворіше за ними [балагулами. – Ю.З.] наглядав» [12, арк. 101зв.-102].

Зрештою, найвідоміші із учасників вказаних зібрань, яких було викрито у ході дізнань (їх список склав 42 особи [12, арк. 119-119 зв.]) стверджували, що до балагулів не належать і взагалі, хто це такі не знають, а шкіряні штани носять, бо «так зручно», або «так модно», або «так зручно в спілкуванні з жінками» (?) і т.п. [12, арк. 104-118]. У процесі слідства була розроблена навіть своєрідна анкета (пункти запиту), яку заповнювали затримані. Там просили дати відповіді: чи належав до товариства?, чи знає як створилося? хто створив?, від чого походить назва?, за якими ознаками впізнають членів товариства?, у чому суть мети?, чи мають якісь правила?, коли ви були востаннє в Бердичеві?, чи не було там зібрання балагулів? і т.п. Останнє ж речення цієї анкети можна, схоже, трактувати як підказку для відповіді на всі її запитання: «Після цього, зобов'язані Ви розписатися і завірити чесним Вашим словом як рускій дворянин і вірнопідданий Вашого Августійшого імператора, що Ви не належали до цього або до іншого якого-небудь таємного то-

вариства» [12, арк. 162-165].

Один із сучасних дослідників балагульського руху Володимир Окаринський, слідуючи за польським мемуаристом Т.Бобровським, слушно акцентує увагу на тому, що серед балагулів не було людей сумнівної гідності. Своєю ексцентричністю, вони демонстрували протест щодо прогнилої тогочасної польської верхівки, протест проти старшого покоління пристосуванців, котрі співпрацювали з окупаційною російською владою, а також проти «збабілих і таких, що хорували на велике панство» [9, с. 60-61].

Попри всю зовнішню епатажність балагульського руху, він хоч і був, значною мірою, умовним, вдаваним, театральнo-комічним, однак все ж демократичним, спрямованим на зближення шляхти з селянами, на руйнацію нездоланих раніше бар'єрів поміж цими верствами. Дратуючи шляхту, балагули у панських салонах спрямовано вживали «масних» українських слів, виразів і приповідок. Це була реакція проти польської церемоніальності, езуїтського лицемірства, вдаваної чемності. Послугуючись українською мовою, вони ж тримали у себе також бандуристів, торбаністів і лірників, співали українських народних пісень і самі укладали вірші та пісні українською. Усе це, поза сумнівом, сприяло подальшому глибшому зацікавленню суспільної еліти українським народним життям і його вивченням. Тож цілком слушною є думка, щодо прямого зв'язку та наступності поміж балагульством 1830-х рр. та хлопоманством 1850-х рр., як складових постанов у середині XIX ст. українського модерного (тобто, громадянського) націотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Мемуари // Твори: повне видання. Київ, 1932. Т. 1. С. 3-65.
2. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціo-етнічних конфліктах / Перекл. на українську Зої Борисюк. Київ: Критика, 1998. 334 с.
3. Бовуа Даніель. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830 рр./ З фанц. перекл. Зої Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
4. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / З фанц. перекл. Зої Борисюк. Київ: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
5. Гнатюк В. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина). Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. Київ, 1928. Т. II. С. 272-289.
6. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Политические сочинения* / Под редакц. И.М.Гревса и Б.А.Кистяковского. Москва: Типогр. Т-ва И.Д.Сытина, 1908. Т. 1: Центр и окраины. С. 217-267
7. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя / Упоряд. В.Л.Смілянська. Київ: Дніпро, 1991. 702 с.
8. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования* / Собранные д. чл. П.П.Чубинским. СПб, 1872.

Т. 7. С. 215-291.

9. Окаринський В. Балагульщина (барагольство) у суспільному житті Правобережної України (1830-1850-ті рр.) *Пам'ять століть*. 2011. № 5-6. С. 53-66.

10. Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич і його українські вірші *Зібрання творів*. В 50 т. Київ, 1982. Т. 35. С. 113-149.

11. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. *Зібрання творів*. В 50 т. Київ, 1986. Т. 47. С. 191-240.

12. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК). Ф.442. Оп.788А. Спр.141. 169 арк.

13. ЦДІАК. Ф.442. Оп.789А. Спр.177. 85 арк.

14. ЦДІАК. Ф.442. Оп.796. Спр.34. 185 арк.

15. ЦДІАК. Ф.832. Оп.1. Спр.108. 57 арк.

16. Чернецький Є. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст. (Білоцерківщина, Васильківщина, Мотовилівщина, Рокитнянщина, Фастівщина). Біла Церква: Мустанг, 1999. 26 с.

17. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець 18 – початок 20 ст.) Джерела, структура стану, роди. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. 176 с.

Земський Юрій Ексцентричний побут польської шляхти Українського Правобережжя 30-х рр. XIX ст. як вияв політичного протесту

Уніфікаційні процеси, започатковані імперською владою в Українському Правобережжі з початку XIX ст. захопили, у тому числі, й структуру панівної верстви – польської шляхти. Російські колонізатори не могли погодитися з реальністю величезного числа представників шляхетського стану, тим більше, не прийнятним для них було те, що гідністю вільних людей тут користувалися, у тому числі, люди, котрі не мали жодного майна та жили з власної фізичної праці. Саме ці представники шляхетського стану – «гербова золота», як їх часто іменують сучасники – і стали першими жертвами впроваджуваних російських порядків; їх було масово позбавлено шляхетської гідності та переведено в оподатковувані верстви.

За таких обставин, поява балагульського руху (ексцентричного, дивацького, протестного щодо усталених великопанських традицій) виступає своєрідною реабілітацією шляхетської гідності панівної верстви. Пронизане наскрізь українським народно-культурним змістом, балагульство стало певним першопоштовхом для освічених кіл польського суспільства щодо прискіпливішого вивчення української культури та зацікавлення демократизаційними процесами.

Ключові слова: балагульство, Українське Правобережжя, шляхта, чиншовики, українська народна культура

Земский Юрий Эксцентрический быт польской шляхты Украинского Правобережья 30-х гг. XIX в. как проявление политического протеста

Унификационные процессы, внедряемые имперской властью на Украинском Правобережье с начала XIX в. охватили, в том числе, и структуру господствующего слоя – польской шляхты. Российские колонизаторы не могли согласиться с реальностью огромного числа представителей шляхетского сословия, тем более, не приемлемым для них было то, что достоинством свободных людей здесь пользовались, в том числе, люди, которые не имели никакого имущества и кормились собственным физическим трудом. Именно эти представители шляхетского сословия – «гербовая голытьба», как их часто называют современники – и стали первыми жертвами внедряемых российских порядков; они были массово лишены благородного достоинства и переведены в облагаемые сословия.

При таких обстоятельствах, появление балагульського движения (ексцентричного, чудаческого, протестного, каталельно устоявшихся великопанських традицій) виступає своєобразною реабілітацією благородного достоинства господствующего слоя. Пронизанное насквозь украинским народно-культурным содержанием, балагульство стало определенным первотолчком для образованных кругов польского общества к пристальному изучению украинской культуры и интереса к процессам демократизации.

Ключевые слова: балагульство, Украинское Правобережье, шляхта, чиншевики, украинская народная культура

Zemsky Yuriy The eccentric everyday life of the Polish gentry at the Ukrainian Right Bank in the 30's of the nineteenth century as a manifestation of political protest

The problem of the balahulstvo movement in the Ukrainian Right Bank on the background of socio-political processes that took place here with the subordination of the Russian Empire was considered. The unification processes initiated by the imperial authorities seized, including the structure of the ruling layer – the Polish gentry. Russian colonialists could not agree with the reality of a huge number of gentry members who lived on the territory of the Ukrainian Right Bank annexed by them. Moreover, it was not acceptable to them that the dignity of free people of nobility was used here, including people who had no property and lived on their own physical labor. It is these representatives of the gentry state – «coat of arms paupers», as they are often called contemporaries – who became the first victims of the introduced Russian order; they were largely deprived of gentry dignity and transferred to taxable strata. With all these processes, the representatives of the wealthy circles of the Polish nobility, and especially the magnates, quite agreed.

This conciliatory position of Polish landowners over abuse of their «brothers» by status – the landless gentry (the Chynshovyks) – looked especially cynical when, after the defeat of the November uprising of 1830-31, the frankly repressive anti-Polish actions of the imperial authorities began. It is in these circumstances that the emergence of the balahul movement (eccentric, maggoty, protesting against the established large landlord traditions) serves as a kind of rehabilitation of gentry dignity of the ruling class. Influenced through by Ukrainian national-cultural content, balahulstvo has become a definite first impulse for the educated circles in the Polish society for a more thorough study of Ukrainian culture and an interest in democratization processes.

Keywords: balahulstvo, Ukrainian Right Bank, nobility, Chynshovyks, Ukrainian folk culture

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор